

МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових праць
Щорічник

Засновано у травні 1998 р.

2019

Пам'ять і пам'ятки
Мазепиної доби:
вивчення, збереження, осмислення

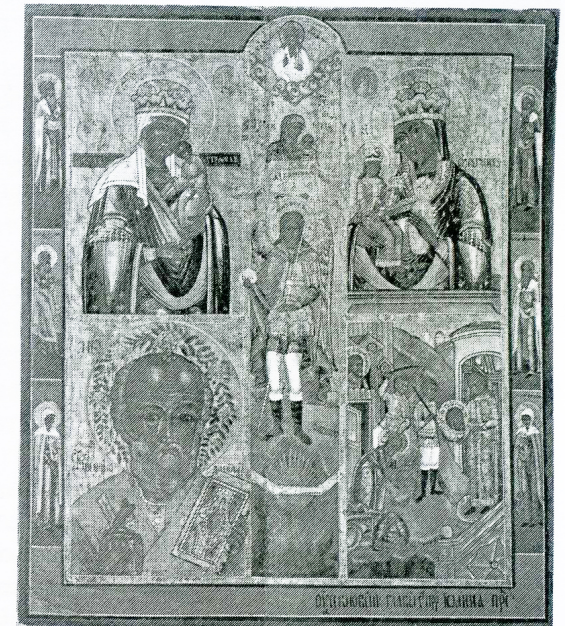
Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

Київ
Видавництво «Фенікс»
2019

ІКОНИ-“ЛІКУВАЛЬНИКИ” В СЮЖЕТНОМУ РЕПЕРТУАРІ БОРИСІВСЬКИХ ІКОНОПИСЦІВ

“Лікувальник” — тип ікони зі складною композицією, в іконографічній програмі якої покладена як ідея персонального заступництва святих, так й надія на Божу допомогу в окремих життєвих ситуаціях, господарчій діяльності, службі у війську тощо. Термін “лікувальник” розумівся дещо ширше, не тільки в розумінні молитви за духовне та тілесне здоров'я. В українському іконописі ікони-“лікувальники” не отримали значного поширення. Переважно “лікувальники” з українських музейних, церковних та приватних збірок мають російське походження та належать до пам'яток старообрядницького іконопису, але є й винятки. На історичних українських землях ікони-“лікувальники” малювали старообрядці-липовани (іл. 1), які, будучи етнічними росіянами, у XVIII—XIX ст. утворили поселення в Бессарабії та Буковині, та іконописці Слобожанського іконописного осередку в сл. Борисівка.

Російський мистецтвознавець О. Тарасов [1] пов'язує появу ікон-“лікувальників”, з одного боку, з еволюцією складних за композицією богословсько-дидактичних ікон, розповсюджених у Московії з XVI ст., з іншого — із загальнокультурними процесами, що відбувалися в Європі з другої половини XVI — на початку XVII ст., а саме з наслідками Тридентського собору. Ідеологи контрреформації поставили на

Іл. 1. Ікона-“лікувальник”. Дошка, темпера, сріблення. Кінець XIX — початок XX ст. Невідомий липованський майстер. Старообрядницький храм Св. Миколи Чудотворця, с. Білоусівка Чернівецької обл., реставратор І. Дорожжкіна, керівник В. Шуліка.
Фото автора

перше місце морально-дидактичну складову релігійного мистецтва. З європейськими виданнями про впорядкування храмового інтер'єру, емблематики та геральдики вчений пов'язує появу лицевих іконописних оригіналів, де зазвичай в порядку церковного року розташовували зображення святих, ікон Богоматері, празників тощо. Багатодільні ікони, подібно до богословського трактату, були розраховані на поступове “читання” складної іконографічної програми, більше апелювали до інтелекту та богословської підготовки людини. Епоха бароко додала до іконографії багатодільних ікон емблематику, особливе значення слова, загадку. Ікона поступово стає “таблицею” поділеною на клітини, що перегукується і з народною релігійною картинкою та з літературними формами доби бароко (наприклад, твори Симеона Полоцького). Поширення багатодільних ікон в Московії відбувалося з другої половини XVII ст., у XVIII ст. — у суздальських іконописних центрах та набуло кульмінації в XIX ст. [1, 394-396]. Ідея заступництва святих отримала, ймовірно, найбільше втілення саме в “лікувальниках”. У цих іконах відбувалися “концентрація” благодаті заради отримання прощення, заступництва, відповіді на молитви [1, 73-75].

У Борисівському іконописному осередку, що утворився наприкінці XVIII ст. на т.зв. Східній Слобожанщині (більш детально [2; 3; 4; 5]), цей феномен поширився в другій половині XIX — на початку XX ст. Можна стверджувати, що окремі композиції створені під прямим впливом старообрядницької іконографії, але частина композицій та іконографічних програм борисівських ікон цього типу були оригінальною “розробкою” місцевих майстрів. Вплив старообрядців не повинен дивувати, тому що на Слобожанщині з другої половини XVII ст., тобто з часу утворення Слобідських полків, компактно мешкали громади старовірів як попівського, так і безпопівського толків (більш детально [6]). Відносно терпиме ставлення слобожан до старовірів та відсутність жорсткого переслідування в межах козацької автономії сприяло переселенню старообрядців на Слобожанщину, заснуванню монастирів та молельнь. Головним центром старообрядництва на Слобожанщині вважався Чугуїв — знаний осередок ікономалярства, де з часом отримав розвиток як старообрядницький іконопис, так і той, що створювали в межах синодальної церкви [7]. Останній з боку іконографії також зазнав впливу старообрядницьких іконографій.

Як і в іконописі старообрядців, у борисівських іконах-“лікувальниках” теж є розділений на декілька частин середник іконної дошки, в окремих частинах якого були написані зображення, до яких зверталися з молитвами в різних життєвих ситуаціях. Часто зображення пов'язані

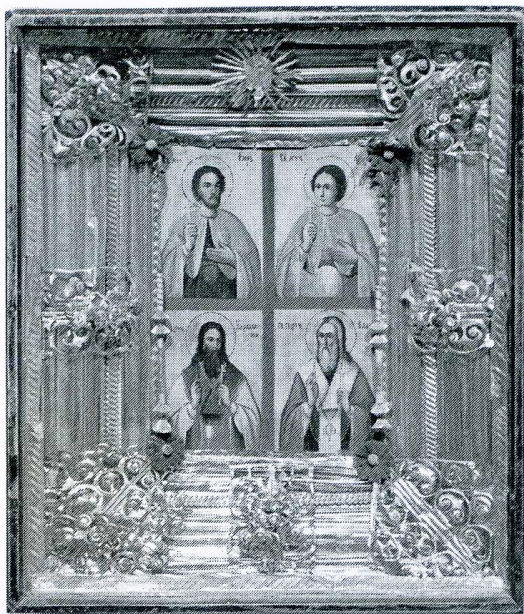
тематично, їхня іконографічна програма легко прочитується. Іноді для встановлення зв'язку між, на перший погляд, не пов'язаними зображеннями, необхідно розуміти контекст, в якому було розроблено іконографічну програму. Такі ікони писали для домашнього поклоніння, часто замовляли для молитви за родичів, які перебували в далеких поїздках, на військовій службі. Далеко подорожували й самі борисівські іконописці для збуту своєї продукції.

Одну з таких ікон виявили у збірці Харківського художнього музею (іл. 2). Середник ікони розділений на чотири частини. У першій — зображене “Сергієве видіння”, у другій — ікона Пресвятої Богородиці “Неопалима Купина”, у третій — свт. Миколай Чудотворець, у четвертій — св. Пантелеймон Цілитель. В іконі є всі найнеобхідніші в житті православного християнина образи. На чільне місце поставлено ідеал святого чернечого життя (“Сергієве видіння”). Тут необхідно згадати про актуальність у другій половині XIX — на початку XX ст. теми старецтва. “Неопалима Купина” (в слобожанському варіанті) — заступниця від пожеж, св. Миколай — захисник перед Богом, заступник несправедливо скривджених та мандрівників. У останньому клеймі — святий, до якого звертаються у молитві про швидке зіллення.

Ще один достатньо поширений у Борисівці приклад, коли на чотиридільній іконі вгорі представлені Казанська ікона Пресвятої Богородиці і свт. Миколай, у нижній частині — св. Іоанн Воїн (або інший із святих воїнів) і архангел Михаїл. Ікони з такою іконографічною програмою, ймовірно, замовляли, коли хтось із членів сім'ї йшов на війну. До першого із зазначених вище образів ікони молилися, щоб вилікувати фізичну чи духовну сліпоту, у наступного просили захисту під час подорожей, до останніх двох зверталися з проханням берегти в бою. Багато таких ікон

Іл. 2. Ікона-“лікувальник”. Дошка, олія. Кінець XIX — початок XX ст. Невідомий борисівський майстер. Харківський художній музей. Фото автора

Іл. 3. Ікона-“лікувальник”. Дошка, олія, шати. Кінець XIX – початок XX ст. Невідомий борисівський майстер. НЦНК “Музей Івана Гончара”. Фото автора

свв. Пантелеймона і Стиліана Пафлагонського внизу. В центрі ікони, на місці перетину ліній поділу, вміщено поясне зображення св. Серафима Саровського, над яким зображене розп'яття. Цю складну й оригінальну композицію могла замовити матір, яка молилася за хвору дитину, ймовірно, дівчинку. Програма зображень може бути прочитана так: до Охтирської ікони зверталися з проханням зцілити від важких хвороб і про вдале заміжжя. Вибір останньої не випадковий, адже Борисівка була історично пов'язана з Охтиркою (детальніше [4]). До свт. Миколая, як було сказано вище, молилися за мандрівників, але також і про вдале заміжжя, згадуючи благодіяння святителя трьом дівицям. Св. Пантелеймона шанували як цілителя, а св. Стиліана – як заступника за дітей. Образ св. Серафима Саровського в центрі ікони – закономірна реакція на нещодавню канонізацію святого (1903). Він як місцевошанований святий Курської губернії (до якої тоді адміністративно належала Борисівка) мав велике пошанування в слободі. Розп'яття в центрі ікони є символом предстояння святих перед Спасителем.

Як згадано вище, в деяких борисівських іконах-“лікувальниках” відчутно вплив старообрядницьких зразків, особливо суздальських іконописних сіл (Холуй, Мстера, Палех). До образів такого типу можна віднести

було написано під час Першої світової війни.

Прикладом ікони, до якої молилися за успішне ведення господарства, є чотиридільна ікона із зображеннями свв. Флора і Лавра; свв. Власія і Харлампія. Усіх чотирьох святих вважають покровителями тваринництва (іл. 3).

Варто зауважити, що борисівські ікони-“лікувальники” – це співтворчість замовника та іконописця. Іконографічні програми були надзвичайно варіативними й реагували на всі події як політичного, так і церковного життя. Прикладом є ікона, іконографічна програма якої включала Охтирський образ Пресвятої Богородиці, свт. Миколая вгорі;

чотиридільну ікону з Розп'яттям посередині. У чотирьох клеймах розміщені описані вище сюжети, які, на нашу думку, пов'язані з молитвою за військових.

Ще один різновид “лікувальника”, який за композицією міг бути запозичений із сюжетного репертуару холуйських іконописців, – трирядовий, де в кожному з ярусів розміщено по чотири зображення без розділових ліній. Варто зазначити, що іконографічна програма цієї ікони характерна саме для Борисівки. Запозичений лише принцип поділу ярусів. У верхньому ярусі поміщені: ікона Пресвятої Богородиці “Неопалима Купина” – захист дому від пожежі; дві найшанованіші українські ікони Божої Матері – Почаївська та Києво-Печерська; св. апостол Петро, ймовірно, – патрональний святий замовника. В середньому ярусі: Борисівсько-Тихвінська чудотворна ікона Богородиці – покровителька Борисівки; св. Іоанн Богослов (?); Христос Пантократор; св. Іоанн Воїн. У нижньому ярусі: свв. Миколай Чудотворець, Пантелеймон, Варвара, архангел Михаїл.

Ще одна борисівська ікона-“лікувальник” прямо цитує композицію холуйських “лікувальників”. На трьох ярусах зображені: 1) Казанська ікона Пресвятої Богородиці; Воскресіння Христове; свт. Миколай; 2) ангел-хранитель (у центрі), обіч – прпп. Антоній і Феодосій; свв. Флор і Лавр; 3) св. Георгій, св. Параскева, св. (?).

Цікавою та оригінальною групою борисівських ікон є група патрональних ікон, які, виходячи з призначення, перегукуються з “лікувальниками”. За композицією вони відрізняються тим, що площина іконної дошки не поділена на окремі сектори. Поруч із образами святих, яких зображали окремо чи групами, в борисівській іконописній традиції виявлено групу ікон, де святі стоять поруч із Богоматір'ю. Оригінальність цієї групи пам'яток зумовлено тим, що Богоматір зображена в одній площині зі святими. Божу Матір представляли найчастіше на повний зріст, як Борисівсько-Тихвінський образ, в оточенні сімейних

Іл. 4. Ікона “Вибрані святі”. Полотно, олія. Кінець XIX – початок XX ст. Невідомий борисівський майстер. НЦНК “Музей Івана Гончара”. Фото автора

святих. Іноді в таких іконах присутність Богородиці посилювалася завдяки подвійному зображенню: серед святих і над групою святих, з оморфом у руках. Інколи у верхній частині ікони зображували Христа. Часто патрональним іконам, як і іконам-“лікувальникам”, надавали додаткового змісту. Уваги заслуговує патрональна ікона з образами чотирьох святих із зібрання НЦНК “Музей Івана Гончара”. У верхньому лівому куті в окремому клеймі вміщено невелике зображення св. Стиліана Пафлагонського (іл. 4). Таку ікону могли замовляти батьки для молитви за своїх дітей, а святі на іконі могли бути їх патрональними покровителями.

Джерела і література

1. Тарасов О. Ю. Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. — М. : Прогресс-Культура; Традиция, 1995. — 495 с.
2. Личный архив И. Г. Охрименко. *Охрименко И. Г.* Очерки истории Борисовского района. — Т. 3. — Борисовка: Очерки истории Борисовского района: машинописная копия рукописи.
3. Припачкин И. А. Иконописание слободы Борисовки. — Курск : Полстар, 2009. — 323 с.
4. Українська ікона: Слобода Борисівка кінця ХІХ — початку ХХ століть: альбом / Автор проекту, упоряд. ієродиякон Януарій (Гончар), автор тексту В'ячеслав Шуліка. — К. : Майстер Книг, 2019. — 660 с.
5. Шулика В. В. Иконописные центры Слободской Украины середины ХІХ нач. ХХ в. // Теорія і практика матеріально-художньої культури: ІХ електронна наукова конференція. Харків, ХДАДМ, 20 грудня 2007 р.: збірник матеріалів. — Харків : ХДАДМ, 2007. — С. 119-126.
6. Єремєєв П. Старообрядництво Харківської Губернії: соціальні структури та статистика (1825—1917 рр.). — Харків : Раритети України, 2018. — 271 с.
7. Шулика В. В. Чугуевская икона: история и технико-технологические особенности // Дослідження, реставрація, та превентивна консервація музейних пам'яток. Сучасний стан, перспективи розвитку. Доповіді VIII Міжнародної наук.-практ. конференції, м. Київ, 23—27 травня 2011 р. — К. : ННДРЦУ, 2011. — С. 426-433.